

लैङ्गिक सवालका सन्दर्भमा कक्षा शिक्षणमा महिला शिक्षकको अनुभव

हीरा पाण्डे

उप-प्राध्यापक

नेपाली तथा आमसञ्चार विभाग,
जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस, कुलेश्वर
काठमाडौं, नेपाल ।

hirapanday2071@gmail.com

सार

प्रस्तुत अध्ययन कक्षा शिक्षणमा महिला शिक्षकहरूको अनुभवमा केन्द्रित रहेको छ । लैङ्गिक सवालका सन्दर्भमा महिला शिक्षकहरूको कक्षा शिक्षणको अनुभव सङ्कलन गरी विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । गुणात्मक अनुसन्धान अन्तर्गतका विभिन्न विधिहरूमध्ये परिघटनामूलक (फेनोमेनोलोजी) अध्ययनमा आधारित भएर गरिएको छ । यस क्रममा काठमाडौं जिल्लाका विद्यालय, सामुदायिक क्याम्पस र आङ्गिक क्याम्पसमा अध्यापन गर्ने तीनजना महिला शिक्षकहरूसँग गहिरो र लामो अन्तर्वार्ता लिई उनीहरूका अनुभवहरू सङ्कलन गरेर कक्षा शिक्षण कार्यमा देखिएका समस्याहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनसम्बन्धी पूर्व सूचनाको लागि पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ । हाम्रो समाजिक पृष्ठभूमिको प्रभावले कलेज तथा विद्यालयमा लैङ्गिक सवालहरू खडा हुने भएकाले कक्षा शिक्षण गर्दा महिला शिक्षकहरूलाई विद्यार्थीहरूले गर्ने विभेदपूर्ण व्यवहार र त्यसले शिक्षकहरूमा पार्ने असरलाई विश्लेषण गर्दै त्यसलाई कसरी सामधान गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई निष्कर्षमा लिइएको छ । यस अध्ययनबाट विभेदपूर्ण व्यवहार गर्ने हाम्रो समाजका सम्पूर्ण वर्ग तथा पक्षमा सही सूचना सम्प्रेषण हुने अपेक्षा पनि लिइएको छ ।

मुख्य शब्दावली : कक्षा शिक्षण, पितृसत्तात्मक सोच, लिङ्ग, लैङ्गिकता, विभेदपूर्ण व्यवहार ।

विषय प्रवेश

प्रस्तुत अध्ययन लैङ्गिक मुद्दाका सन्दर्भमा कक्षा शिक्षणमा महिला शिक्षकको अनुभव सङ्कलन गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो किनभने हाम्रो समाजमा उठ्ने गरेका विभिन्न मुद्दामध्ये लैङ्गिक मुद्दा पनि एक हो । शाब्दिक अर्थमा लैङ्गिकता लिङ्गसँग सम्बन्धित देखिए पनि समाजिक सन्दर्भमा हेर्दा लिङ्ग र लैङ्गिकतामा भिन्नता पाइन्छ । लिङ्ग प्रकृतिद्वारा निर्धारित हुन्छ भने लैङ्गिकता कृत्रिम कुरा हो । यो सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भबाट निर्मित हुन्छ (भण्डारी, २०१६, पृ.८४) । लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषमा समाजले जेजति सामाजिक मूल्य र मान्यताहरू निर्धारण गर्छन्, त्यसलाई लैङ्गिकता भनिन्छ । यो भिन्नता जैविक भिन्नता नभई समाजले सिर्जना गरेको भिन्नता हो । समाजले वा सामाजिक सांस्कृतिक मान्यताअनुसार महिला र पुरुषलाई दिइएको भूमिका तथा दायित्वबाट निर्मित सम्बन्ध र व्यवहारको परिणति नै लैङ्गिकता हो (कोइराला, २०७३) ।

लैङ्गिकताको अध्ययन विसौ शताब्दीको उत्तरार्धबाट सुरु भएको हो । परिवार र समाजमा महिलालाई महिला भएकै कारण भिन्न भूमिका र व्यवहारले विभेद ल्याएको देखिन्छ (थापा, २०७७) । कानुनी रूपमा समान अधिकार र अवसर पाए पनि प्राकृतिक रूपमा पुरुष र महिलाविच हुने भिन्नताले नै महिलाहरू पुरुषसह काम गर्न असमर्थ हुन्छन् । महिलाहरूले गर्भवती हुने, बच्चा जन्माउने, बच्चालाई दुध खुवाउनुपर्ने तथा बच्चाको रेखदेखमा समय खर्चनुपर्ने हुन्छ । महिलाहरू बढी दयालु, कोमल मन, ममतामयी स्वभावका हुन्छन् । शारीरिक दृष्टिले पनि महिलाहरू पुरुषभन्दा भिन्न हुन्छन् । यस्तै प्राकृतिक भिन्नतालाई आधार बनाएर समाजले लैङ्गिक रूपमा विभेद गरेको पाइन्छ । नारी पुरुषविचमा आज जे जति भिन्नता देखिन्छ, त्यो प्रकृति प्रदत्त हो वा पुरुष प्रधान समाजले गरेको निर्णय हो ? के पुरुष शक्तिशाली, ज्ञानी, पूर्ण र महिला कमजोर, अज्ञानी, अपूर्ण, आश्रित हो ? के पुरुष मर्द र नारी नामर्द हो (भण्डारी, २०१६, पृ.८५) ? यस्ता प्रश्नहरूले लैङ्गिकताका सम्बन्धमा सवाल खडा गरिरहेका छन् ।

विद्यालय समाजको अभिन्न अङ्ग हो । यही समाजको प्रभाव विद्यालयमा पर्ने भएकाले विद्यालयमा पनि यस्ता लैङ्गिक सवाल तथा मुद्दाहरू नदेखिने गरेर उठ्ने गर्दछ । विद्यालयमा शिक्षक र विद्यार्थी दुवै तर्फबाट कुनै न कुनै रूपबाट लैङ्गिक विभेदजन्य व्यवहार प्रदर्शन गरिरहेकै देखिन्छ । विद्यार्थीहरूले पनि पुरुष शिक्षक र महिला शिक्षकका विचमा विभेद गर्ने भएकाले र यस विषयमा कमै मात्र अध्ययन अनुसन्धान भएकाले पनि विशेष गरी यस विषयलाई उठान गरी अध्ययनको शीर्षक चयन गरिएको हो । यस अध्ययनले हाम्रो घरपरिवार, समाजमा तथा विद्यालयको कक्षाकोठामा देखिने सूक्ष्म लैङ्गिक विभेद र लैङ्गिक विभेदपूर्ण व्यवहार गर्ने समाजका अग्रज तथा विद्यार्थीहरूमा सही सूचना सम्प्रेषण हुने अपेक्षा पनि राखिएको छ ।

विद्यालयलाई समाजको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइन्छ । विद्यालय शिक्षाको महत्त्वपूर्ण केन्द्र हो ; जहाँ बच्चाको शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक विकास हुन्छ । बच्चाहरूको सिकाइ औपचारिक र अनौपचारिक रूपमा हुने गर्दछ । विद्यालयमा औपचारिक रूपबाट सिकाइ हुन्छ भने घर तथा समाजमा अनौपचारिक रूपबाट सिकाइ हुने गर्दछ । विद्यालय जाने केटाकेटी तथा शिक्षक, शिक्षिकालाई उनीहरू बसेको समाजले प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यही समाजबाट प्रभावित भएर नै कक्षाकोठामा लैङ्गिक सवालहरू खडा हुने गर्दछन् । केटा र केटीमा लिङ्गमा आधारित विशिष्ट भूमिकाको बुझाइ विद्यालयको सुरुवातमा नै स्थापित हुन्छ । बच्चाले लैङ्गिक सम्बन्ध एवम् भूमिका जाति, वर्ग आदिलाई उसकै पूर्व अनुभवका रूपमा देखेर बुझ्छ र सम्झिन्छ; जसलाई दिन प्रतिदिन शिक्षक / शिक्षिकाद्वारा प्रोत्साहन गर्ने गरिन्छ । शिक्षाको औपचारिक संस्था विद्यालयले आफ्नो नियमअनुसार सञ्चालित पाठ्यक्रमद्वारा बच्चालाई शिक्षित बनाउने गर्छ । कक्षा शिक्षणले बच्चाहरूमा चौतर्फी हुने परिवर्तनको अवलम्बन तथा आफू अनुकूल हुन मद्दत गर्छ । कक्षा शिक्षणका क्रममा छात्र र छात्राविच पक्षपातपूर्ण व्यवहार तथा लैङ्गिक असमानता सम्बन्धी मुद्दाहरू सूक्ष्म रूपमा उठिरहेका हुन्छन् । हाम्रो घर तथा समाजमा अग्रजहरूले जतिसुकै आदर्शका कुरा गरे पनि समान व्यवहार अपनाएका छौं भने पनि लैङ्गिक सवालहरू उठिरहेकै छन्, विभेद कायम नै छ । समाज परिवर्तन हुन सकिरहेको अवस्था छैन । समाजमा लैङ्गिक समानताका लागि सर्वप्रथम प्रत्येक घरबाट परिवर्तनको दिशानिर्देश गर्नुपर्छ । यस अध्ययनले सम्पूर्ण महिलाहरूलाई पनि आफू परिवर्तन भई घरपरिवारमा आफ्नो हक अधिकारका लागि सजग र सचेत रहने सूचना सम्प्रेषण गराउने र सभ्य र समतामूलक समाजको निर्माण गराउन सहयोग पुग्ने छ ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धानका विभिन्न विधिहरूमध्ये परिघटनामूलक (फेनोमेनोलोजी) अध्ययनमा आधारित भएर गरिएको छ। “परिघटनामूलक अध्ययन (फेनोमेनोलोजी) ले व्यक्तिका अनुभूतिलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर सामाजिक यथार्थको खोजी गर्दछ” (खनाल, २०७४, पृ. ३०२)। परिघटनामूलक दर्शनको प्रवर्तकका रूपमा जर्मन दार्शनिक एडमन्ड हुर्सेललाई चिनिन्छ। हुर्सेलका अनुसार परिघटनामूलक (फेनोमेनोलोजी) सचेतनाको विज्ञान, सचेत रूपमा गरिएका मानिसका भोगाइको अध्ययन हो। यो तर्क र ज्ञानको सिद्धान्तमा हुने समस्याको सम्बन्धमा बढी केन्द्रित हुन्छ (Beyer, 2010)। प्रस्तुत अध्ययनमा आफूले जुन उद्देश्य राखेर अनुसन्धान गर्ने हो, त्यो उद्देश्यपूर्तिको लागि आफ्नै विवेकको प्रयोग गरी नमुना छनोट गर्न गरिएको हुनाले उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधि अवलम्बन गरिएको हो। सम्भावित नमुना छनोट विधिबाट महत्त्वपूर्ण एकाइहरू छुट्टिने सम्भावना रहने भएकाले पनि असम्भावित नमुना छनोट विधिको प्रयोग यस अध्ययनमा गरिएको छ। नमुनाका रूपमा विद्यालयका पाँचजना, सामुदायिक क्याम्पसका पाँचजना र आङ्गिक क्याम्पसका पाँचजना गरी जम्मा पन्ध्रजना महिला शिक्षकहरू आफूसँग राम्रो चिनजान तथा आत्मीय सम्बन्ध स्थापित भएकाले उहाँहरूले आफ्ना भोगाइ तथा अनुभवहरू खुलस्त रूपमा राख्नु हुनेछ भन्ने अपेक्षाका साथ चयन गरिएको हो। पन्ध्रजना महिला शिक्षकमा विद्यालयका पाँच, सामुदायिक क्याम्पसका पाँच र आङ्गिक क्याम्पसका पाँचजनामध्येबाट एक-एकजनाको प्रतिनिधित्व हुने गरी तीनजना महिला शिक्षकलाई नमुनाका रूपमा चयन गरिएको छ।

यस अध्ययनमा विद्यालय, सामुदायिक क्याम्पस र आङ्गिक क्याम्पसमा अध्यापन गर्ने महिला शिक्षकहरूलाई सूचकको रूपमा लिइएको छ। ती शिक्षकहरूको नाम परिवर्तन गरी क्रमशः रमा, उमा र निमा दिइएको छ। विद्यालय तथा क्याम्पसमा शिक्षण गर्ने तीनजना महिला शिक्षकहरूसँग मोबाइलबाट गहन अन्तर्वार्तालाई रेकर्ड गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। अन्तर्वार्तामा ती महिला शिक्षकद्वारा व्यक्त गरिएका अनुभवहरूको रेकर्डलाई विस्तारै सुन्दै लिप्यान्तरण गरी, लिप्यान्तरण गरेका कुरालाई कोडिङ गरेर ती कोडिङ गरिएका मिल्ने मिल्ने कुराहरूलाई ग्रुपिङ गरी त्यसबाट तीनओटा थिम निर्माण गरी थिमहरूका आधारमा सहभागीका भनाइलाई पनि समावेश गर्दै विश्लेषण गरिएको छ। कक्षा शिक्षणका क्रममा महिला शिक्षकहरूले भोगेका अनुभवलाई सङ्कलन गरेर त्यसको विश्लेषण गर्न आगमनात्मक विधि तथा विश्लेषणात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ। यसैका आधारमा कक्षा शिक्षणमा देखिने लैङ्गिक सवालका सन्दर्भमा महिला शिक्षकहरूको अनुभव र समस्यालाई व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ। प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित भएकाले काठमाडौँ जिल्लाका पनि फरक-फरक विद्यालय तथा क्याम्पसमा अध्यापनरत तीनजना महिला शिक्षक लिइएकाले ठुलो जनसङ्ख्यालाई सामान्यीकरण गर्न नसकिए पनि सम्बन्धित विद्यालय र क्याम्पसमा देखिएका समस्याप्रति सचेत बन्न शिक्षक तथा संस्थालाई उपयोगी सामग्री बन्ने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

विद्यार्थीको पहिलो पाठशाला घर हो। घरको पारिवारिक वातावरणले उसको मनोवृत्ति, मनोदशामा फरक पार्छ। उनीहरूको शिक्षा आर्जन गर्ने दोस्रो थलो विद्यालय हो; जहाँ विद्यार्थीहरूले औपचारिक रूपमा शिक्षा आर्जन गर्दछन्। विद्यालयमा समाज प्रतिबिम्बित हुने भएकाले विद्यालय एउटा सानो समाज हो। विद्यालयले

घर, परिवार तथा समाजसँग एक मध्यस्तकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्छ । विद्यालयबाट नै विद्यार्थीको औपचारिक सिकाइको थालनी हुने गर्छ । विद्यालय तहको सिकाइले नै विद्यार्थीमा समाजका परम्परागत मूल्यमान्यताले पारेको प्रभावलाई परिमार्जन गरेर असल शिक्षा आर्जन गर्न तथा असल मार्गमा हिँड्न निर्देश गर्छ । व्यवहार भनेको परिवर्तन हो । मानवीय खराब बानी व्यवहार पनि प्रेरणा, पुर्नबल, पृष्ठपोषण तथा उत्प्रेरणाले विस्तारै परिवर्तन हुँदै जान्छ; जसलाई सिकाइले प्रभाव पार्छ । हाम्रो गाउँ, घर तथा समाजमा विद्वान्हरूले जतिसुकै लैङ्गिक समानताका नारा र नारी मुक्तिका आन्दोलन गरेर खोक्रा भाषण गरे पनि व्यवहारमा समानता लागु हुन सकिरहेको छैन । पितृसत्तात्मक सोचले समाजमा जरा गाडिरहेकै छ । घरमा श्रीमतीलाई कोठाभिन्न थुनी, ताल्चा मारी, साँचो जनैमा भुन्ड्याएर बाहिर सभामा नारी मुक्तिको आवश्यकता र महत्त्वको भाषण गर्ने प्रवृत्ति समाजका शिक्षित वर्गमा जीवितै छ (शर्मा, २०१४, पृ. २१) । महिला र पुरुष जैविक रूपमा भिन्न विशेषता भएका तर समान क्षमता र सोच भएका वर्ग हुन् । सृष्टिको आदिकालदेखि नै यिनीहरू आफ्नो कर्म र धर्ममा साधनारत छन् तर यी दुईबिच मूलतः कृषि युगदेखि एकले अर्कालाई हेर्ने दृष्टिकोण र गर्ने व्यवहारमा भिन्नता देखियो (पौडेल, २०६९, पृ. ४) । विद्यालयमा पनि एउटा सानो समाज प्रतिबिम्बित हुने र विद्यालय जाने शिक्षक तथा विद्यार्थीमा सामाजिक मूल्यमान्यता र संस्कारले प्रभाव पार्ने भएकाले विद्यालयमा पनि लैङ्गिक सवालहरू सूक्ष्म रूपमा उठिरहेकै हुन्छन् । यसकारण लैङ्गिक मुद्दाहरू विद्यालय तथा क्याम्पसमा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूमा पनि पुरुष र महिला शिक्षकहरूको विचमा के कस्ता लैङ्गिक सवालहरू खडा हुन्छन् भन्ने कुराको अध्ययन गर्न लैङ्गिकताको सन्दर्भमा कक्षा शिक्षणमा महिला शिक्षकको अनुभव भन्ने समस्यालाई उठाइएको हो ।

प्राप्ति र विमर्श

कक्षा शिक्षणमा उठ्ने विविध सवालमध्ये लैङ्गिक सवाल पनि एक हो । कक्षा शिक्षणमा दुई रूपमा लैङ्गिक मुद्दा उठ्ने गर्दछन्: एक विद्यार्थीमा र अर्को शिक्षकहरूमा । प्रस्तुत अध्ययनका लागि कक्षा शिक्षणका क्रममा महिला शिक्षकहरूले के कस्ता लैङ्गिक मुद्दाहरू भेलिरहेका छन् ?, विद्यार्थीहरूले पुरुष शिक्षक र महिला शिक्षकका विचमा के कस्ता विभेदपूर्ण व्यवहार गर्छन् ? भन्ने विषयवस्तुलाई उठान गरी उनीहरूसँग लिइएको अन्तर्वार्ताबाट आएको अनुभवलाई तथ्याङ्कको रूपमा लिइएर तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया अधि बढाइएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा शिक्षणका क्रममा महिला शिक्षकहरूले लैङ्गिक विभेदजन्य थुप्रै समस्याहरूको सामना गर्नु परेको देखियो । महिला शिक्षक पुरुष शिक्षक सरह सबल र सक्षम हुँदाहुँदै पनि महिला शिक्षकहरूलाई उनीहरूको योग्यतामाथि शङ्का गरी विद्यार्थीहरूले शिक्षकको योग्यता जाँच गर्ने, आउने सामान्य प्रश्नहरूलाई तोडमोड गरी सोध्ने गरेको कुरा, गाह्रो विषय पुरुषले मात्र पढाउन सक्छन् तर महिलाहरूले गणित, विज्ञान, अङ्ग्रेजी जस्ता विषय पढाउन सक्दैनन् भन्ने विद्यार्थीहरूको मानसिकता पनि पाइयो । विद्यार्थीहरूले महिला शिक्षकहरूलाई नटेर्ने, हल्ला गर्ने, गृहकार्य नगर्ने, पुरुष शिक्षकसँग डराउने, उनीहरूले दिएको काम गर्ने प्रवृत्ति पनि अध्ययनबाट पाइयो । विद्यार्थीहरूले किन त्यस्तो विभेदपूर्ण व्यवहार गरेका हुन् भन्ने प्रश्नको जवाफमा उहाँहरू सबैको एउटै खालको भनाइ सामाजिक पृष्ठभूमि, संस्कार, पितृसत्तात्मक सोचको हावी, महिलाहरूप्रतिको सङ्कुचित सोचले होला भन्ने नै पाइयो । यसरी महिला शिक्षकहरूसँगको अन्तर्वार्तामा लैङ्गिक सवालका सन्दर्भमा आएका उनीहरूका जीवन्त अनुभव तथा

अनुभूतिहरू बुझ्नको लागि तीनजना महिला शिक्षकसँग टेलिफोन अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । अन्तर्वार्तामा ती महिला शिक्षकहरूद्वारा व्यक्त गरिएका अनुभवहरूलाई प्रथमतः लिप्यान्तरण गरी लिप्यान्तरण गरेका कुरालाई कोडिङ गरियो अनि ती कोडिङ गरिएका कुराहरूमध्ये मिल्ने मिल्ने कुराहरूलाई लिएर तीनओटा थिम निर्माण गरिएको छ र उक्त थिमहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

कक्षा शिक्षणमा सामाजिक पृष्ठभूमिको प्रभाव

विद्यालयमा हाम्रो सामाजिक पृष्ठभूमिको प्रभावस्वरूप कक्षा शिक्षणका क्रममा विद्यार्थीहरूले पनि पुरुष र महिला शिक्षकमा विभेद गर्ने परिपाटी कायम रहेको छ । महिला शिक्षक शिक्षण पेसामा योग्य र पूर्ण हुँदाहुँदै पनि उनीहरूको योग्यतामाथि प्रश्न चिन्ह खडा गरिएको पाइन्छ किनभने मानिस सामाजिक प्राणी हो । मानिसहरू समाजमा बसेर समाजका हरेक गतिविधिहरूलाई नियाल्दै सामाजिक नियमअनुसार उसले आफूलाई समायोजन गर्दै अघि बढ्छन् । समाजमा परम्परागत सामाजिक मूल्यमान्यताले प्रभाव पारेको हुन्छ । महिलाहरूलाई समाजको कुनै पनि क्षेत्रमा अघि बढेको देख्न नचाहने समाजले गर्दा महिलाहरूलाई पछि पारिएको देखिन्छ । छोरा र छोरीबिचको भेदभावको थालनी परिवारबाट र जन्मसँगै हुन्छ । छोरालाई वंशपरम्परा धान्ने, बुढेसकालको सहारा मान्नु र छोरीको जन्मपूर्व नै भ्रूणहत्या गर्नु यसको प्रमाण हो । धर्म र यसले निर्माण गरेका नियम र सांस्कृतिक पक्षले पनि महिलालाई पुरुषका तुलनामा भेदभाव गर्छन् र कतिपय कुरामा निषेध गर्छन् । महिनावारीको बेलामा मन्दिरमा प्रवेश निषेध यसका उदाहरण हुन् (पौडेल (ओझा), २०७७, पृ. ५९) । यसरी नारीलाई हीन र कमजोर तुल्याउने कार्य प्रकृतिले होइन, सामाजिक व्यवस्थाले नै गरेको हो भन्ने दृष्टिकोणसँगै पुरुषसत्ताको विरोध र नारी अधिकारका लागि विभिन्न साहित्य सिद्धान्त र नारीवादी समालोचना जन्मिएको छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६९, पृ. ३७२) । हाम्रो समाज सदियौँदेखि पितृशक्तिमा वा पुरुष केन्द्रित मानसिकताबाट जकडिएको हुनाले यसको प्रभाव समाजको सम्पूर्ण क्षेत्रमा परेकै हुन्छ । तिनै विविध क्षेत्रमध्ये एक शैक्षिक क्षेत्र पनि हो । शिक्षा आर्जन हुने मूल थलो विद्यालय हो । विद्यालय जाने विद्यार्थी तथा शिक्षकमा उनीहरू बसेको समाजले प्रभाव पार्ने गर्दछ । विद्यालयले सम्पूर्ण समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले सिकाइमा अर्थात् कक्षा शिक्षणमा पनि समाजको पृष्ठभूमिले प्रभाव पार्नुका साथै कक्षाकोठामा पनि लैङ्गिक विभेदको सामाजिक चित्र कोरिदिएको हुन्छ ।

अन्तर्वार्ता लिइएका तीनैजना महिला शिक्षकहरूको अनुभवलाई अध्ययन गर्दा तीनैजनाको एउटै एउटै प्रकृतिको अनुभव कक्षा शिक्षणमा सामाजिक पृष्ठभूमिले प्रभाव पारेको भन्ने कुरा मिल्दो जुल्दो रूपमा पाइयो । समाज तथा राष्ट्रमा जति नै समानताको नारा तथा आदर्शको कुरा गरे तापनि व्यवहारमा ती कुराहरू लागु हुन नसकेको हुनाले तथा सामाजिक पृष्ठभूमिको प्रभावले कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरूले पुरुष र महिला शिक्षकमा विभेद गर्ने तथा महिला शिक्षक पुरुष शिक्षकभन्दा सक्षम भएको अवस्थामा पनि महिला शिक्षकले पढाउन नसक्ने हो कि भन्ने कुरामा आशङ्का गर्ने सम्बन्धमा शिक्षक रमा आफ्नो अनुभव यसरी सुनाउँछिन् :

विद्यार्थीको नजर महिला शिक्षकहरूले सही धारणा दिन नसक्ने हो कि भन्ने खालको, विश्वास गर्न उनीहरूलाई गाह्रो त्यही कुरा शिक्षकहरूलाई सजिलैसँग हेर्ने । गणित विषय भनेको चाहिँ महिलाले पढाउने नसक्ने विषय भन्ने कुरा बुझियो । कक्षाकोठामा गएर पढाउँदा विद्यार्थीको मप्रति आशङ्का, अविश्वास धेरै व्यहोर्नु पर्‍यो ।

कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरूले महिला शिक्षकलाई हेर्ने दृष्टिकोण पुरुष शिक्षकलाई हेर्नेभन्दा फरक हुने तथा महिला शिक्षकले सजिलो विषय मात्र पढाउन सक्छन्, गाह्रो विषय पढाउँदा आशङ्का गर्ने प्रवृत्ति पनि देखिनु साथै त्यसमाथि पनि पुरुष शिक्षक हुनुपर्छ भन्ने मान्यता पाइयो । हाम्रो समाजमा एउटा महिलाले सहज रूपमा केही पनि गर्न सक्दैनन् भन्ने मानसिकता अझै पनि छ । ऊ जुन पेसामा भए पनि उसलाई अलि गिराउन प्रयत्न गर्ने प्रवृत्ति व्याप्त छ । त्यसमाथि शिक्षण पेसा त महिलाले गर्ने, केही गर्न नसक्नेले गर्ने, पढाउने काम सजिलो हुन्छ भन्ने सोचले हाम्रो समाज गाँजिएको छ । यहाँ पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिको हावी छ । विद्यालयमा पनि यही समाजका, यही प्रभावमा हुर्किएका केटाकेटी जाने हुनाले पनि यस्तो भएको हुन सक्छ । यसैले हाम्रो समाज तथा विद्यालयमा महिला शिक्षकहरूलाई पुरुष शिक्षकलाई भन्दा अलि कमजोर सोच्ने, कक्षामा हल्ला गर्ने, गृहकार्य नगर्ने, कस चेक गर्ने प्रवृत्ति व्याप्त रूपमा पाइने जस्ता कुराहरूबाट महिला दक्ष नभएको हो कि भन्ने खालको मूल्याङ्कन पनि समाजमा रहेको पाइन्छ भन्ने कुरालाई जोड्दै उनी अगाडि भन्छिन् :

नेपाली संस्कारले नै आमाको कोखमा आएदेखि नै विभेद ल्याएको, केटीलाई कमजोर, छोरीको जात भनेको अर्काको घर जाने जात हो भनेर एक त पुरुषप्रति आश्रित नै गराइदिएर मनस्थिति नै कमजोर बनाइदिएको हुन्छ ।

एउटा महिलाको लेखपढ गर्ने समय घरायसी कार्यमै खर्चिनुपर्ने हुँदा उसले आफ्नो सिर्जना बाहिर ल्याउन नसकेको र आफ्नो पेसामा जति समय दिनपर्ने हो त्यो दिन सक्ने अवस्था छैन । यस्तो समस्याले महिलाहरू पछि परिरहेका छन् । हामीले यो विभेदलाई कसरी कम गर्ने त भन्ने कुरा चाहिँ विस्तारै परिवर्तन गर्दै जानुपर्छ । हाम्रो सामाजिक लैङ्गिक विभेद रहेकै कुरामा थप्दै अर्की शिक्षक उमा आफ्नो अनुभव यसरी सुनाउँछिन् :

हाम्रो सामाजिक संस्कारमा लैङ्गिक विभेद त छ । आमाले त छोराछोरीलाई फरक ढङ्गले व्यवहार गर्छन् भने त्यही समाजमा हामी शिक्षकका रूपमा उभिरहँदा हामीले विभेदको अनुभव त गर्छौँ, गर्छौँ । त्यही समाजबाट आएका पुरुष, प्रशासन र त्यही समाजबाट आएका हामी । हामीले छोराछोरी हुर्काउन बराबरी गर्न सक्दैनौँ भने अरूले बराबरी रूपले हेर्छ भन्ने कुरा कल्पना पनि गर्न सक्दैनौँ ।

हाम्रो समाजमा लैङ्गिक विभेद जीवितै छ । यसलाई हामीले चाहेर पनि बदल्न सक्दैनौँ । आमाको गर्भमा आएदेखि नै छोरा र छोरीमा विभेद गरिन्छ भने पछि ठुलो भएपछि पनि महिलाले कुनै पद, प्रतिष्ठामा संलग्न भएको कुरालाई हाम्रो समाजले सहजै स्वीकार्न नचाहने कुरालाई जोडेर उमा फेरि थप्छिन् :

शिक्षण पेसामा जाँदाखेरि महिला र पुरुषमा विभेद एकदमै पाएँ । तल्लो तहमा चाहिँ महिला शिक्षक ठिक छन् । माथिल्लो तहमा चाहिँ पुरुष शिक्षक नै चाहिन्छ भन्ने मानसिकता पाइन्छ । यसले महिलामा दक्षता नभएको हो कि भन्ने खालको मूल्याङ्कन पनि समाजमा रहेको देखिन्छ ।

यसरी हाम्रो सामाजिक संस्कारले तथा पृष्ठभूमिले नै शिक्षक र शिक्षिकामा विभेद गरेको कुरा देखिएकाले यसलाई निरुत्साहित गर्न महिला र पुरुषलाई समान अवसर दिनुपर्छ । पुरुषहरू मात्र माथिल्लो ओहदामा पुग्न सक्छन् । महिलाहरू सक्दैनन् भन्ने पुरातन मान्यतालाई हटाई लैङ्गिक विभेदका विरुद्धमा जनचेतना

फैलाई आफ्नो घरबाट नै लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्छ । कक्षाकोठामा विद्यार्थीबाट महिला शिक्षकले विभेद खेप्नुपर्छ । महिला शिक्षकलाई विद्यार्थीले नटेर्ने, गृहकार्य नदेखाउने, हल्ला गर्ने, त्यसमाथि विद्यालय प्रशासनले पनि उनीहरूलाई विभेद गरी पुरुष शिक्षकलाई जस्तो सुविधा तथा अवसरबाट पनि वञ्चित गरेको कुरालाई शिक्षिका निमा आफ्नो अनुभव यसरी सुनाउँछिन् :

विद्यार्थीले भन्दा पनि विद्यालय प्रशासनबाट हामीलाई गाह्रो छ, माथिल्लो तहमा महिलाहरू पुग्दा कुनै पनि निर्णय गर्नबाट रोक्ने प्रवृत्ति पुरुष शिक्षकहरूमा जीवित रूपमा पाइन्छ । खै, यस्तो किन हुन्छ ? हाम्रो समाज पुरुष प्रधान भएकाले पनि हुन सक्छ ।

विद्यालय जाने केटाकेटी र शिक्षकमा पनि उनीहरू बसेको समाजले प्रभाव पारेको कुरा देखियो । पुरुष शिक्षकहरूले महिलालाई माथिल्लो कक्षा दिन नखोज्ने, महिलाले माथिल्लो कक्षा पढाउन सक्दैनन् भन्ने, आफू सक्षम र सबल हुँदाहुँदै पनि अनेक तरिकाले गिराउन खोजेको भन्ने कुराहरू पनि महिला शिक्षकहरूको भोगाइका रूपमा रहेको छ । त्यति मात्र होइन कि कुनै पनि निर्णय लिनुपर्दा महिलालाई अनेक दबाव दिई पुरुष स्वयम्ले निर्णय गर्ने प्रवृत्ति पनि हाम्रो समाजमा विद्यमान रहेको छ । यसै सामाजिक प्रभावले कक्षाकोठामा पनि लैङ्गिक सवालहरू खडा हुने भएकाले महिला शिक्षकहरूलाई शिक्षण गर्न पुरुष शिक्षकलाई जस्तो सहज छैन । सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठा, प्राप्त गर्ने, आर्थिक उपार्जन गर्ने, सामाजिक नेतृत्व लिने, राजनीतिक नेतृत्व लिने जस्ता भूमिकाहरूमा पुरुष नै अग्रसर हुने अनि गृहिणी बन्ने, घरायसी कार्यहरूमा महिलाको जिम्मेवारी ठान्नेजस्ता कार्यहरू प्राकृतिक नभई समाज निर्मित हुन् (खनाल, २०७५, पृ. २६) । यस्ता विविध लैङ्गिक भूमिकाहरूले पनि विभेद गरिरहेको पाइन्छ । यी सामाजिक रूपमा विभेदपूर्ण व्यवहार गर्ने सबै किसिमका रूढिवादी मान्यता हटाई विभेदरहित समाजको रचना गर्नु हामी सबैको दायित्व हुने कुरा पनि प्रस्तुत अध्ययनबाट पुष्टि भएको छ ।

महिलाहरूप्रति सङ्कुचित सोच

लैङ्गिकताका सन्दर्भमा कक्षा शिक्षणमा विद्यार्थीहरू तथा विद्यालय प्रशासनबाट पनि महिला शिक्षकहरूप्रति सङ्कुचित सोच राखेको पाइन्छ । महिलाहरूलाई घरकै चौघेरोमा मात्र सीमित भई सधैंभरि पुरुषमा नै आश्रित भएर जिऊन् भन्ने खालका पुरातन तथा महिलाहरूप्रतिको सङ्कुचित धारणा विद्यार्थीहरूको व्यवहार, विद्यालय तथा कलेज प्रशासनको शङ्कालाई शिक्षक रमा आफ्नो अनुभव यसरी बताउँछिन् :

म गणित विषय पढाउने भएकाले मैले विद्यालयमा पढ्दादेखि नै गणित केटाले पढ्ने विषय हो, केटीले सक्दैनन् भन्ने वातावरण थियो । मैले विद्यार्थी जीवन सकाएर जागिर खोज्ने धुनमा हिँड्दा, कत्तिको ढोका ढकढकाउँदा पहिल्यै उहाँहरूको नजर कस्तो भन्दा महिलाले पनि गणित पढाउन सक्छन् र भनेर कक्षाकोठामा छिर्नुभन्दा पहिल्यै शङ्का गरेर जागिर नदिएको घटनाहरूको अनुभव धेरै छ ।

यसरी महिला शिक्षक योग्य र सक्षम हुँदाहुँदै पनि महिलाप्रति साँघुरो सोच लिने पुरुष मानसिकता हावी भएको देखियो । महिलाहरू अघि बढ्न खोज्दा हतोत्साही गर्ने, अवसरका ढोका ढकढकाउँदा ढोका खोल्ने नदिने, खुट्टा तान्ने प्रवृत्ति हाम्रो समाजका पुरुष तथा सत्तामा आसीन शक्तिहरूमा देखिन गयो । महिला भन्ने वित्तिकै कमजोर, असक्षम हुन्छन्, उनीहरूले बाहिरी दुनियाँ देखेकै छैनन् र देखाउन पनि हुँदैन भनेर

महिलालाई पछि पार्न खोज्ने वातावरण देखिएको छ । यसले महिलाहरूलाई साथ र हौसला प्रदान गरी उनीहरूको यात्रालाई सहज बनाउनेभन्दा पनि मनोबल गिराउने काम गरेको कुरा जोड्दै रमा फेरि भन्छिन् :

एक क्याम्पसमा जाँदा ए, रात्रिकालीन कक्षा तपाईंलाई विद्यार्थीहरूले हटिड गर्लान् । घर जान डर लाग्ला भन्ने कुराहरू, हौसलाभन्दा पनि यस्तो घटना आउन सक्छ भनेर हतोत्साही गर्न खोजेको अनुभव भयो है । मैले प्रशासनलाई कक्षामा प्रवेश गर्न दिनुहोस् । विद्यार्थीको चित्त बुझाउन सकिन्न भने आफैँ फर्किन्छु । जागिर दिनु पर्दैन भनेर सवाल जवाफ गरेपछि मात्र अवसर दिइयो ।

महिलाहरूलाई कुनै पनि बाहिरी कामका लागि सजिलै अवसर नदिने ,त्यसको लागि धेरै सङ्घर्ष गर्नुपर्ने देखियो । अवसर पाइहाल्दा पनि कसरी उनीहरूलाई गिराउने, दबाउने वा लडाउने भन्ने कुराको द्वन्द्व रहेको पनि पाइयो । पुरुष प्रशासनले हजुरहरूको योग्यतामाथि अविश्वास गरेर हजुरहरूको व्यक्तित्व विकासमा रोक लाउन खोजेकै हो त भन्ने प्रश्नको जवाफमा अर्की शिक्षिका उमा यसो भन्छिन् :

विद्यालयको परिवेशलाई नियाल्दा, मैले पढाउन सक्छु, मलाई अवसर दिनुहोस् भन्दा पनि तपाईंले समय दिन, विद्यार्थीलाई नियन्त्रण गर्न सक्नु हुन्छ, माथिल्लो तहमा पढाउन गाह्रो हुन्छ , महिलालाई भनेर धेरै प्रश्नहरू सोधेर हतोत्साही गर्ने प्रवृत्ति प्रशासनिक तहबाट छ । महिलाहरू माथि पुगेको देख्न नचाहने पुरातन सोचमा जकडिएको पुरुष मानसिकता हावी भएको भन्न रुचाउँछु म ।

महिलाहरू पुरुषभन्दा माथि पुगेको देख्न नचाहने, सधैंभरि महिलाहरू पुरुषहरूकै अधीनमा बसेर काम गरून् भन्ने महिलाप्रतिको सङ्कुचित विचार तथा मानसिकताले गर्दा हाम्रो समाजमा प्रगति हुन नसकेको हो । जुन देशमा पुरुष र महिलाहरू मिलेर दुवैजनाको संयुक्त प्रयासमा काम गर्दछन् । एक अर्कामा आपसी सद्भाव, सत् विचार कायम हुन्छ, त्यस देशको विकास द्रुत गतिमा अघि बढी सभ्य र समुन्नत समाज निर्माण हुन पुग्छ । हाम्रो देशमा समानता भन्ने कुरा भाषण र नारामा मात्र सीमित रहेको कुरा पनि प्रस्तुत अध्ययनमा देखियो । अरू कार्यमा सहयोग गरेको जस्तो व्यवहार देखाए पनि समानताको सवालमा त्यस्तो बोलीमा जस्तो व्यवहार लागु नहुँदा आफूहरू अप्ठ्यारोमा परेको कुरामा आफ्नो अनुभवलाई शिक्षिका निमा यसरी जोड्छिन् :

विद्यालयमा शिक्षकहरूले अगाडि त सहयोग नै गर्नुहुन्छ तर पछाडि खुट्टा तान्ने प्रवृत्ति त हुँदो रहेछ । महिलाहरू माथि नजाऊन् भन्ने सोच पाएँ । पुरुषहरूलाई विद्यार्थी र प्रशासनबाट हेर्ने दृष्टिकोण र महिलालाई हेर्ने दृष्टि फरक हुँदो रहेछ । सरहरूलाई कक्षा विभाजन, रुटिन र विदा दिने क्रममा सहज हुन्छ । हामीलाई त्यही कुरामा कठिन हुन्छ ।

समग्रमा तीनैजना महिला शिक्षकहरूको अनुभवअनुसार हाम्रो समाजमा महिलाहरूप्रति सङ्कुचित सोच राखेकाले नै महिलाहरूलाई शिक्षणमा मात्र नभई जुनसुकै पेसामा आबद्ध हुन गाह्रो भएको पाइयो । कुनै पनि प्रतिफलसहितको कार्यमा महिलाहरू सक्रिय भए पनि पुरुषहरू नै पूर्ण रूपमा आर्थिक लाभ उठाउँछन् । महिलाहरूलाई प्रतिफलसहितको कार्यमा सरिक गराए पनि उनीहरूलाई कम पारिश्रमिक दिने, यौनाकर्षक प्रवृत्तिमा अग्रसर तुल्याउने तथा गैरव्यावसायिक वा गैरपेसागत ठान्ने गरी लैङ्गिक भूमिका निर्धारण गरेको अवस्था देखिन्छ । तर, परिवर्तित विश्वजननी परिवेशमा महिलाहरू पनि सबल र सक्षम बन्दै अधिकारको

पक्षमा लागिरहेका छन् । घरायसी कार्यलाई प्रतिफलमूलक कार्यमा गणना गर्नुपर्ने र त्यस्ता कार्यमा महिला तथा पुरुषले समान दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने भन्ने सन्तुलित आवाज र व्यवहारहरू विकसित भइरहेका छन् (खनाल, २०७५, पृ. २६) । हिजो हाम्रा हजुरआमा तथा आमाका पालामा भन्दा लैङ्गिक भूमिकामा क्रमिक परिवर्तन र सुधार भइरहेको पाउन सकिन्छ । महिलाप्रतिको सङ्कचित सोच केही मात्रामा कमी भए पनि विभिन्न स्वार्थसिद्धका लागि पुरुषहरूले महिलालाई प्रयोग गर्ने क्रमको अन्त्य नभएसम्म महिलाहरू खुला आकाशमा पंक्षीसरह घुम्न र डुल्न असमर्थ हुन्छन् । तसर्थ महिलाहरूले मुक्तिको सास फेर्न र स्वतन्त्र भएर डुल्नका लागि महिला स्वयम् पनि सचेत र सजग भई आफैँबाट परिवर्तनको सुरुवात गर्नुपर्छ ।

पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिको प्रभुत्व

लैङ्गिक सवालका सन्दर्भमा कक्षा शिक्षणका क्रममा महिला शिक्षक र पुरुष शिक्षकका बिचमा देखिने विभेदको मूल कारण हाम्रो समाजमा पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिको प्रभुत्व भएको तथा हाम्रो समाज सदियौँदेखि पुरातन पुरुष मानसिकता वा प्रवृत्तिमा गाँजिएकाले पनि हो भन्ने कुरा देखिएको छ । समाजमा पुरुषहरूले आफ्नो हालीमुहाली बनाएर सर्वेसर्वा भएर प्रभुत्व जमाइरहेका छन् । पुरुषप्रधान समाजले महिला र पुरुषका बिचमा भिन्न भिन्न छवि बनाएर पुरुषलाई सामाजिक रूपमा महिलाभन्दा माथिल्लो दर्जामा राखेको पाइन्छ । पुरुषको छविमा हुनुपर्ने गुणहरूलाई 'पुरुषार्थ' भनी उच्च मूल्याङ्कन पनि गरिन्छ भने महिलामा हुने गुणहरू जस्तै : सहनशीलता, माया, धैर्य तथा संवेदनशीलतालाई कमजोरीको रूपमा अवमूल्यन गरिन्छ (लामा, २०७२, पृ. २२) । हरेक महिलाहरू पुरुष अर्थात् पितृसत्ताबाट दमित र शोषित हुनु परेको छ । पुरुषले आफ्नो स्वार्थपूर्तिका निमित्त महिलाहरूलाई आफ्नो अधीनमा राख्ने गरेको पाइन्छ । यौनिक दमन र शोषण, आर्थिक पक्ष र स्वामीत्वमा अधीनता, सामाजिक मूल्यहरूबाट वञ्चित आदि पक्षहरू पनि लैङ्गिक विभेदका उपज हुन् (खनाल, २०७५, पृ. २९) । महिलाहरूले उनीहरूको निर्णयलाई शिरोपर गर्नुपर्ने बाध्यता पनि रहेको छ । समाजमा पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिको प्रभुत्व भएकाले कक्षा शिक्षणका क्रममा पनि यसको प्रभाव पर्ने कुरालाई जोडेर शिक्षक रमा आफ्नो अनुभव यसरी बताउँछिन् :

हामी यस्तो संस्कारमा हुर्किएर आएका हौं; जहाँ शिक्षकसँग आमनेसामने कुराकानी गरेर आफ्ना कुराहरू राख्नु हुँदैन भनेर सिकाइएर आएको अवस्थाले गर्दा हामीमा आत्मविश्वास कम गराइ दिएको हो कि समाजले । एक महिलाले आमाको गर्भमा आएदेखि उसले नमरुन्जेलसम्म विभेदको अनुभव त खेप्नुपर्छ । त्यसलाई के भनौं म-पुरुषवाद !

हामी यस्तो पुरुष मानसिकताको हावी भएको सामाजिक संस्कारमा हुर्किएको हुनाले स्कूल पढ्ने बेलामा पनि आमाबुवाले शिक्षकको मुखमा नहेरी पढ्नु है भन्ने, शिक्षकसँग प्रत्यक्ष रूपमा आँखा जुधाएर छोरी मान्छेले पढ्दा, सिक्दा शिक्षकको नराम्रो दृष्टि पर्ने सम्भावनाप्रति सचेत गराउने, छोरीलाई आफ्नो अस्तित्व जोगाउन कठिन हुन्छ भन्नेजस्ता नकारात्मक कुराहरू मात्र सानैदेखि हाम्रो मानसिकतामा हालिदिएकाले अथवा महिला कमजोर र पुरुष बहादुर हुन्छन् भन्ने छाप पारिएको हुनाले पछि ठुलो भएर आफू सक्षम भइसक्दा पनि त्यही छापको प्रभावले हामीलाई समाजमा खुल्ला रूपमा अघि बढ्न कठिन हुन्छ । कोहीकोही समाजका यी कुराहरूलाई चिर्दै अघि बढ्दा पनि उनीहरूलाई पछार्न समाजका पुरुषहरू तँछाडमछाड गर्ने गर्दछन् । महिलाले ज्ञान आर्जन गर्ने क्रममा प्रश्न सोध्न पनि हिचकिचाहट, अप्ठ्यारो महसुस गर्छन् । यी कुराहरू

हाम्रो संस्कारले हामी महिलालाई भरिदिएर हाम्रो आत्मबल नै कमजोर बनाइदिएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि हाम्रो समाजमा महिलाहरूले पुरुषभन्दा पनि अझ बढी गर्न सक्छन् भन्ने लाग्छ मलाई किनभने एउटा महिला आमा, छोरी, श्रीमती, बुहारी बनेर पनि उसले आफ्नो काममा उत्तिकै समय दिएर आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरिराखेकी हुन्छिन् । महिला पुरुषभन्दा कमजोर त छैनन् । हाम्रो यो सामाजिक धारणा गलत छ । कतिपयलाई शङ्काको दृष्टिकोणले हेर्ने, भनौं न सक्षम हुँदाहुँदै पनि सक्छन् र यिनीहरूले भन्ने महिलाहरू भनेपछि कमजोरै हुन्छन् भन्ने एक खालको आम भावनाले गर्दाखेरि त्यसले असर गरेर हामीलाई चाहिँ कमजोर बनाएको हो । समाजमा एक प्रकारको पुरुषवाद प्रवृत्ति देख्न पाइन्छ । यी प्रवृत्तिहरू पहिलेभन्दा केही कम भएको कुरालाई पनि शिक्षक रमा यसरी जोड्छिन् :

वास्तवमा त हाम्रा आमाका पालामा भन्दा हाम्रा पालामा केही कम छ । हाम्रा पालामा, भन्दा हाम्रा बच्चावच्चीको पालामा कम होला । तर यो चाहिँ निर्मूल भइसकेको छैन । यो पितृसत्ताको जुन एउटा शक्ति त हामीले बेहोरिरहन परेको छ । यो विभेदलाई कम गर्ने कुरा बिस्तारै परिवर्तन गर्दै जानुपर्छ । हाम्रो सामाजिक संस्कारमा लैङ्गिक विभेद त छँदै छ ।

पहिलाको समयभन्दा आज केही मात्रामा भए पनि विभेद कम भएको त छ तर पूर्ण रूपमा हुन भने हामी सचेत हुनैपर्छ । यसलाई कम गर्दै लैङ्गिक विभेदको खाडललाई नपन्छाएसम्म महिलाहरू घरकै चौघेरोमा मात्र सीमित हुन्छन् । यही विभेदले शिक्षण पेसामा आबद्ध महिलाहरूलाई पनि कक्षा शिक्षणमा र तह निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा प्रशासनिक तहबाट यिनै पुरुष मानसिकता हावी भएका कारण धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्नु परेको कुरालाई शिक्षिका उमा आफ्नो अनुभव यसरी सुनाउँछिन् :

विद्यार्थीले भन्दा पनि विद्यालय प्रशासनबाट हामीलाई गाह्रो छ, पुरुष शिक्षकहरूले महिलालाई माथिल्लो कक्षामा पठाउन सक्दैनन् भनेर माथिको कक्षा दिन नखोज्ने तथा आफू सक्षम र सबल हुँदाहुँदै पनि अनेक तरिकाले हामीलाई गिराउन खोज्नुहुन्छ । माथिल्लो तहमा महिलाहरू पुग्दा कुनै पनि निर्णय गर्नबाट रोक्ने प्रवृत्ति पुरुष शिक्षकहरूमा जीवित रूपमा पाइन्छ ।

महिला शिक्षकहरूलाई विद्यार्थीले भन्दा पनि ज्यादा विद्यालय प्रशासनले दुःख दिने गरेको तथा महिलाहरू चाहिँ माथिल्लो जुनसुकै पदमा रहे पनि पदमा मात्रै सीमित हुनुपर्ने, बाँकी सम्पूर्ण महत्त्वपूर्ण कार्य र निर्णयहरूमा भने पुरुषकै हालीमुहाली हुने गरेको कुरा पनि यस अध्ययनमा देखिएको छ । नाम महिलाको तर काम भने पुरुषको नै देखिन्छ । हाम्रो समाज पुरुषप्रधान भएकाले पनि यस्तो विभेदपूर्ण कार्यहरू भएको हुन सक्छ भन्ने प्रसङ्गलाई जोड्दै शिक्षिका निमा भन्छिन् :

यो विभेद त हामी महिलालाई आमाको गर्भदेखि नै गरिन्छ । एउटी आमाले त छोरा र छोरीमा विभेद गर्छन् भने अरूको त के कुरा । हाम्रो समाज नै यस्तै छ । पुरुषको हैकमवादी सोचले गर्दा हो कि ?

विद्यालय प्रशासनदेखि लिएर विद्यार्थीसम्मले हेप्न खोज्छन् । यस्तै त हो नि जहाँ गए पनि लैङ्गिक विभेद कायम नै छ । महिला शिक्षक सक्षम र सबल हुँदाहुँदै पनि सबैको हामीलाई हेर्ने दृष्टिकोण नै फरक छ । कक्षा व्यवस्थापनमा पनि महिला शिक्षकलाई पुरुष शिक्षकको तुलनामा गाह्रो छ । पुरुष मानसिकता हावी भएकाले नै आफूहरूलाई गाह्रो भएको कुरालाई शिक्षिका निमा यसरी बताउँछिन् :

समग्रमा हामीलाई गाढो नै छ । कक्षाकोठामा विद्यार्थी नियन्त्रण गर्नदेखि लिएर पढाउँदा विद्यार्थीको शङ्कालु नजर, सरहरू जान्ने, म्यामहरू नजान्ने ठान्ने, सरहरूसँग डराउँछन् । हामीलाई अटेर गर्छन् । कक्षामा साथीहरूसँग खासखुस गर्ने गर्छन् । सरहरूलाई भन्दा हामीलाई शिक्षण गर्न कठिन छ ।

यसरी कक्षा शिक्षण गर्ने क्रममा महिला शिक्षकहरूलाई गाढो हुने कुरा महिला शिक्षकहरूप्रति विद्यार्थीको शङ्कालु नजरजस्ता कुराहरू, एक पुरुष शिक्षकसँग डराउने, शिक्षिकाहरूको कक्षामा हल्ला गर्नेजस्ता विविध कारणहरूले एक पुरुषलाई भन्दा महिला शिक्षकलाई शिक्षण गर्न असहज रहेको कारण समाजमा नै पुरुषवादी प्रवृत्तिको हावी भएकाले पनि होला भन्दै फेरि शिक्षिका निमा भन्छिन् :

मेरो अनुभवमा म महिला शिक्षक भएरै होला । विद्यार्थीहरू हल्ला गर्ने, कक्षामा लुकी लुकी मोबाइल चलाउने गर्छन् । जति भन्दा पनि एकछिन मानेजस्तो गर्छन् । पछि फेरि उही तालमा फर्कन्छन् । महिला शिक्षकले केही गर्दैनन् भन्ने सोचाइले होला । घरमा पनि बच्चा आमासँग भन्दा बुवासँग डराउँछन् नि त्यस्तै हो कि ?

यसरी समग्र शिक्षिकाको अनुभवमा आधारित भएर हेर्दा शैक्षिक असमानता, पारिवारिक कर्तव्यमा असमानता, सामाजिक असमानता अर्थात् छोरीलाई समाजले हेयका दृष्टिले हेर्नु र महिलाहरूलाई सामाजिक राजनीतिक उच्चता तथा प्रतिष्ठा नदिइनु, सांस्कृतिक परम्परा तथा धार्मिक अनुष्ठानमा मान, सम्मान तथा निर्णयकर्ताको रूपमा पुरुषहरूलाई मात्र प्रधान्य दिइनु आदि कार्यहरूलाई लैङ्गिक विभेदका रूपमा लिन सकिन्छ (खनाल, २०७५, पृ. २९) । समाजमा जबसम्म यो लैङ्गिक विभेदजन्य क्रियाकलापको अन्त्य हुँदैन ; तबसम्म पुरुषले आफूलाई सर्वेसर्वा मानेर हैकम चलाउँदै आफ्ना विचारहरू लाद्न छोड्दैनन् तबसम्म यो विभेदपूर्ण व्यवहार कक्षा शिक्षणमा मात्र नभई जुनसुकै संस्था वा पेसामा आवद्ध महिलाले भोग्नेपछि । यो सोच परिवर्तनका लागि घरभित्रैबाट परिवर्तनका पाइला चालिनुपर्छ अनि मात्र सभ्य र समतामूलक समाज निर्माण हुन्छ ।

निष्कर्ष

लैङ्गिकताका सन्दर्भमा कक्षा शिक्षणमा महिला शिक्षकहरूको अनुभव पहिचान गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित भएर गरिएको यस अध्ययनमा कक्षा शिक्षणका क्रममा महिला शिक्षकहरूले लैङ्गिक विभेदजन्य थुप्रै समस्याहरूको सामना गर्नु परेको देखियो । महिला शिक्षकहरू पनि पुरुष शिक्षकजस्तैकै योग्य हुँदाहुँदै पनि महिला शिक्षकहरूलाई उनीहरूको योग्यतामाथि शङ्का गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूले पनि आफूहरूलाई आउने सामान्य प्रश्नहरूलाई घुमाइफेराई सोध्ने गरेको कुरा, गाढो विषय पुरुषले मात्र पढाउन सक्छन् । महिलाहरूले गणित, विज्ञान, अङ्ग्रेजी जस्ता विषय पढाउन सक्दैनन् भन्ने विद्यार्थीहरूको मानसिकता पनि पाइयो । विद्यार्थीहरूले महिला शिक्षकहरूलाई नटेर्ने, हल्ला गर्ने, गृहकार्य नगर्ने, पुरुष शिक्षकसँग डराउने, उनीहरूले दिएको काम गर्ने प्रवृत्ति पनि अध्ययनबाट पाइयो । यस्तो किन भएको होला भन्ने जवाफमा सबैको प्रायः एकै खालको प्रतिक्रिया सामाजिक प्रभावले, महिलाहरूप्रतिको साँघुरो सोच तथा पुरुषको हैकमवादी प्रवृत्तिको हावीले होला भन्ने पाइयो । सबैको अनुभवलाई हेरेर के भन्न सकिन्छ भने समाजमा जबसम्म यो लैङ्गिक विभेदजन्य क्रियाकलापको अन्त्य हुँदैन; तबसम्म देशमा प्रगति हुन सक्दैन । समाजका सम्पूर्ण पक्षमा महिला र पुरुष एक भई हातेमालो गर्दै अधि बढ्नुपर्छ । महिलालाई पनि साथ, सहयोग र हौसला प्रदान गर्दै उनीहरूमा भएको अन्तर्निहित क्षमतालाई बाहिर ल्याउन अवसर दिनुपर्छ । जबसम्म महिला र पुरुष एक हुँदैनन्; तबसम्म समुन्नत समाज निर्माण हुन सक्दैन । त्यसैले यस अध्ययनबाट हाम्रो

घरपरिवार, समाज तथा विद्यालयमा लैङ्गिक विभेदपूर्ण व्यवहार गर्ने सम्पूर्ण वर्ग तथा पक्षका शिक्षक, विद्यार्थीहरू तथा प्रशासनलाई सही सूचना सम्प्रेषण हुन सक्छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- कोइराला, विद्या (२०७३), “छाउघर उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन ” अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि, कीर्तिपुर ।
- खनाल, पेशल (२०७४), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- खनाल, राजेन्द्र (२०७५), लैङ्गिक समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- थापा, लिली (२०७७ भदौ ८), कोरोना भाइरस महामारी र लैङ्गिक सवाल , काठमाडौं : सेतोपाटी नेपालको डिजिटल पत्रिका । (<https://www.setopati.com/opinion/204405>)
- पौडेल(ओझा), ईश्वरा (२०७७), “योगमाया उपन्यासमा लैङ्गिक विभेद”, प्रज्ञा. १ (१९९), पृ.५९ ।
- पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०६९), नारीवादी सिद्धान्त र नेपाली उपन्यासमा यसको प्रारम्भिक रूप, पोखरा : सिर्जनशील लोकतान्त्रिक प्रतिष्ठान ।
- भण्डारी, यादवप्रसाद(२०७३), अलिखित उपन्यासमा लैङ्गिक उत्पीडन र त्यसको प्रतिरोध,जे.एम.सी रिसर्च जर्नल, काठमाडौं : जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस ।
- लामा, सुनिता (२०७२), “आवरण उपन्यासमा लैङ्गिक अध्ययन” अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली आमसञ्चार तथा पत्रकारिता विभाग, जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस कुलेश्वर, काठमाडौं ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेले, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९), पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, श्यामप्रसाद (२०१४), आइमाई साथी (निबन्ध) ,सबैको नेपाली, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- Beyer, C. (2010). Edmund husserl. In The Routledge Companion to nineteenth Century Philosophy, (915-938). Routledge.*